

Іна Соркіна
(Гародня)

„Памежжа” народаў, рэлігій, культур: міжэтнічныя і міжканфесійныя ўзаемадачынненні ў мястэчках Беларусі ў XIX — пачатку XX ст.

Сярод унікальных адметнасцей беларускага краю асаблівае месца належала мястэчкам. Гэтыя паселішчы адыгрывалі надзвычай важную ролю ў развіцці беларускіх зямель, выконваючы адмысловыя эканамічныя, адміністрацыйныя і культурныя функцыі. Яны выступалі пасрэднікамі паміж гарадамі і сельскай мясцовасцю. Праз шчыльную сетку мястэчак гарады распаўсюджвалі свой уплыў на значныя тэрыторыі. Многія мястэчкі нароўні з гарадамі, з’яўляючыся эканамічнымі, культурнымі і адміністрацыйнымі цэнтрамі бліжэйшага наваколля, мелі функцыю арганізаванага ўздзеяння на яго.

Мястэчкі Беларусі — гэта асаблівы сусвет са сваёй непаўторнай атмасферай, непаўторным каларытам. Гэта — саслоўная і этнаканфесійная стракатасць насельніцтва, незвычайная разнастайнасць яго гаспадарчых заняткаў. Гэта — характэрная архітэктура і планіроўка, унікальныя, вякамі складзены побыт, „шчырыя адносіны сумлення і даверу, яскравы каларыт мудрых і прыгожых традыцый”¹.

Своеасаблівае мястэчак тлумачыцца іх станам „на памежжы”. Як паселішчы пераходнага тыпу паміж вёскай і гарадамі, паміж гарадскою і вясковаю „цывілізацыямі”, яны арганічна паядналі ў сабе ўклад вясковага і гарадскога жыцця, побыт селяніна і гараджаніна. Акрамя таго феномен мястэчак у многім тлумачыцца поліэтнічнасцю, поліканфесійнасцю іх насельніцтва, што абумоўлівала шматнацыянальны характар месцінскай культуры. На нацыянальную разнастайнасць культурнага ландшафту мястэчак ужо звярталі ўвагу даследчыкі. Захар Шыбека падкрэсліваў суіснаванне тут, як мінімум, двух культурных асяродкаў — габрэйскага і беларускага. У многіх мястэчках меліся польскія, татарскія і нямецкія асяродкі².

Вячаслаў Рагойша адзначаў: „Нацыянальная, сацыяльная, рэлігійная, моўная, палітычная талерантнасць, пачуццё сужыцця „ў адной лодцы”, так характэрныя для колішніх і сучасных беларусаў, — усё гэта ў вялікай ступені „напрацоўка” і заслуга мястэчак. (...) У беларускіх мя-

¹ С. Грахоўскі, *Мястэчка, мястэчка... Элегія*, „Польмя”, 1992, № 2, с. 143.

² З. Шыбека, *Гарады Беларусі (60-я гады XIX — пачатак XX ст.)*, Мінск 1997, с. 197.

стэчках на роўных ці з некаторай перавагай аднаго або другога сыходзіліся веры (праваслаўная, каталіцкая, іудзейская, часам — ісламская), этнасы (беларусы, палякі, габрэі, часам — беларускія татары, рускія стараверы), мовы (беларуская, польская, ідыш, руская). (...) Для культурылагаў мястэчка цікавае як унікальная форма спакойнага, талерантнага прадудцыравання і сужыцця некалькіх нацыянальных культур, спецыфічная лабараторыя іх інтэнсіўных узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння, выпрацоўкі на гэтай аснове своеасаблівага феномена — поліэтнічнай, поліканфесійнай, полілінгвістычнай местачковай культуры”³.

Найбольш рэльефнымі і вызначальнымі на шматэтнічным культурным ландшафце мястэчак выступалі іудзейская і хрысціянская традыцыі. Найбольш выразнай была і мяжа паміж імі. Калі ж з’явіліся габрэі ў беларускіх мястэчках? У пісьмовых крыніцах звесткі пра местачковыя габрэяў сустракаюцца з канца XVI ст. Спачатку іх колькасць была нязначнай і абмяжоўвалася адной ці некалькімі асобамі, звычайна арандатарамі корчмаў. Шматлікія разбуральныя войны, што пачаліся ў сярэдзіне XVII ст., прывялі наш край да дэмаграфічнай і гаспадарчай катастрофы. Беларускае мяшчанства было вынішчана, і ўзнікшы вакуум пачало запаўняць габрэйскае насельніцтва. У XVIII ст. колькасць габрэяў у мястэчках прыкметна ўзрастае, і яны складаюць значную частку местачковага насельніцтва. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай адбывалася канчатковая крышталізацыя соцыя-культурнай мадэлі мястэчка. Гэтыя паселішчы сталі пераважна габрэйскімі паводле складу насельніцтва ў выніку гвалтоўнага высялення габрэяў з сельскай мясцовасці, якое актыўна пачалося пасля выдання „Палажэння аб габрэях 1804 г.” Забарона габрэям жыхарства і прадпрымальніцтва ў сёлах і вёсках практыкавалася на працягу амаль усяго перыяду знаходжання Беларусі ў складзе Расейскай імперыі.

Такім чынам, на працягу XVIII-XIX ст. Беларусь стала краем габрэйскіх мястэчак, у кожным з якіх была арганізаваная абшчына са сваімі традыцыйнымі інстытутамі, рэгуляваўшымі штодзённае абшчыннае жыццё. Расейскія меры прывялі да канцэнтрацыі габрэяў у гарадах і мястэчках і, як вынік гэтага, да кансервацыі традыцыйнай габрэйскай культуры і ўкладу жыцця. Мясстэчка для габрэяў адыграла такую ж ролю ў захаванні традыцыйнай культуры, як вёска для беларусаў. Яно стала для габрэяў уласным „асяроддзем пражывання”. Паступова фармавалася ўяўленне аб мястэчку (на ідыш — „штэтл”) як малой габрэйскай радзіме, „Ізраілі ў выгнанні”. Мясстэчка, такім чынам,

³ В. Рагойша, *Заходнебеларускае мястэчка як асяродак беларуска-польскага культурнага сумежжя (на прыкладзе Ракава)*, [у:] *На шляхах да ўзаемаразумення. Беларусіка = Albaruthenica*, кн. 15, Мінск 2000, с. 62.

пераўтварылася ў асяродак габрэйскай гісторыі рэгіёна, культурнай творчасці беларускага габрэйства. Адначасова мястэчкі працягвалі заставацца асяродкамі шляхецкай польскай (ці ліцвінскай) і сялянскай беларускай культур.

Знаходзячыся ў пастаянным кантакце з хрысціянскім насельніцтвам, габрэі не маглі не зведаць уплыву з яго боку. Паміж іудзейскай і хрысціянскай традыцыямі адбываўся пэўны сінтэз, пэўнае ўзаемапранікненне і ўзаемаўзбагачэнне. Так, Валерый Дымшыц, знаўца габрэйскіх народных казак і тэатральнага мастацтва, сцвярджае, што ў гэтых галінах поле ўзаемаўплыву паміж названымі традыцыямі было шырокім. Барыс Хаймовіч, даследчык помнікаў габрэйскага пластычнага мастацтва, прыйшоў да высновы, што частка мадэляў хрысціянскага свету пераходзіла ў габрэйскую традыцыю. Ала Сакалова, спецыяліст па архітэктуры штэтла, адзначае, што, нягледзячы на яе спецыфічнасць і адметнасць, існавалі некаторыя запазычанні, у прыватнасці ў галіне будаўнічай тэхнікі. Зіновій Столяр, вывучаючы музыку габрэйскага мястэчка, прыйшоў да высновы, што сведчаннем жыцця габрэяў у іншанацыянальным асяроддзі выступаюць двухмоўныя і поліматыўныя песні і інструментальныя мелодыі, у якіх „ужываюцца” прыкметы фальклору розных народаў. Аўтаномнасць, ізаляванасць габрэйскай культуры, такім чынам, нельга абсалютызаваць. Як бачым, узаемапранікненне і ўзаемаўзбагачэнне паміж ёй і хрысціянскай культурай былі даволі прыкметныя. І менавіта мястэчка было месцам сустрэчы і перакрывавання гэтых двух разнародных традыцый.

Вялікую цікавасць уяўляе разгляд узаемаадносінаў паміж прадстаўнікамі розных этнаканфесійных груп месцачкавага насельніцтва, перш за ўсё — паміж іудзеямі і хрысціянамі. Гістарыяграфія гэтай праблемы, якая не з’яўлялася прадметам адмысловага даследавання, вельмі сціплая. Асобныя аспекты ўзаемадачынненняў паміж рознымі этнаканфесійнымі групамі насельніцтва мястэчак Беларусі, у прыватнасці паміж іудзеямі і хрысціянамі, закраналіся ў публікацыях Вольгі Бяловай, Вячаслава Рагойшы, Вольгі Сабалеўскай, Джона Кліера, Дарыуса Сталіунаса⁴.

⁴ О. Белова, „Другие” и „чужие”: представления об этнических соседях в славянской народной культуре, [у:] *Признаковое пространство культуры*, Москва 2003; О. Белова, *Опыт комплексного исследования в регионе этнокультурных контактов*, [у:] *Актуальные проблемы полевой фольклористики*, вып. 2, Москва 2003; В. Рагойша, *Заходнебеларускае мястэчка як асяродак беларуска-польскага культурнага сумежжя*; О. Соболевская, *Недоверие как продукт незнания: бытовой антисемитизм в Беларуси (конец XVIII — середина XIX в.)*, [у:] *Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга* (сб. статей, академическая се-

Паспрабуем зрабіць аналіз характару і форм суіснавання розных этнаканфесійных груп насельніцтва мястэчак Беларусі ў XIX — пачатку XX ст. з дапамогай своеасаблівага калейдаскопа сюжэтаў месчачковага жыцця.

Крыніцавую базу дадзенага даследавання складаюць пераважна мемуарная літаратура, некаторыя дакументальныя матэрыялы, запазычаныя з архіваў Беларусі, Польшчы і Расеі, а таксама перыядычны друк таго перыяду, у прыватнасці першая беларуская газета „Наша Ніва” (1906-1915 гг.). Для ўзнаўлення ўнікальнай атмасферы ўзаемаадносін паўміж людзьмі ў мястэчках надзвычай важныя так званыя „крыніцы асабістага паходжання”, якія дазваляюць адчуць дух эпохі, зразумець лад мыслення і пачуццяў людзей мінулага, хоць маюць і шэраг вядомых недахопаў. Мемуары носяць, як правіла, эмацыйны, суб’ектыўны характар. Яны адлюстроўваюць жыццё далёка не ўсіх пластоў грамадства. Мы чуем голас адукаваных людзей. Прадстаўнікі найбольш традыцыйных пластоў успамінаў не пісалі. Вельмі рэдкія мемуары прадстаўнікоў негабрэйскага насельніцтва мястэчак разглядаемага перыяду. Але і з гэтымі агаворкамі ўспаміны цікавыя і карысныя, і пры супастаўленні з іншымі матэрыяламі могуць дапамагчы ў рэканструкцыі паўсядзённага жыцця людзей мінулага. З гэтай мэтай намі выкарыстаныя: мемуары паэта, публіцыста, літаратуразнаўца і педагога Абрама Паперны, у якіх асвятляецца жыццё мястэчка Капыль Слוצкага ўезда 40-х гадоў XIX ст.; успаміны аб тым жа мястэчку Мендэле Мойхер-Сфорым, заснавальніка новай габрэйскай літаратуры на мове ідыш; „Успаміны бабулі” Паліны Вянгеравай; мемуары Уладзіміра Восіпавіча Гаркаві, у якіх гаворыцца аб Наваградку сярэдзіны XIX ст.; успаміны Эхезкеля Коціка аб м. Камянец-Літоўск Брэсцкага ўезда той жа эпохі; успаміны пісьменніка і паэта Сяргея Грахоўскага, якія апісваюць мястэчка Глуск Бабруйскага ўезда міжваеннага перыяду; мемуары публіцыста, прыкметнай постаці беларускай дыяспары ў ЗША Васіля Стомы-Сініцы (Сініца — псеўданім), прысвечаныя мястэчку Лужкі Дзісенскага ўезда міжваеннага перыяду, калі Заходняя Беларусь была ў складзе Польшчы⁵ і інш.

рия, выпуск 11), Москва 2003, с. 376-385; J. D. Klier, *What exactly was a Shtetl?*, [in:] *The shtetl: Image and Reality. Papers of the Second Mendel Friedman International Conference on Yiddish*, University of Oxford 2000; D. Staliunas, *Anti-Jewish Disturbances in the North-Western Provinces in the Early 1880s*, „East European Jewish Affairs”, Vol. 34, No. 2, Winter 2004.

⁵ А. Паперна, *Из Николаевской эпохи. Воспоминания*, [у:] *Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России*, т. 2, Санкт-Петербург 1910; М. Мойхер-Сфорим, *История одной жизни: воспоминания т-*

Поліэтнічнасць і поліканфесійнасць насельніцтва згаданых мястэчак ілюструюць наступныя звесткі. Мястэчка Капыль, дзе нарадзіўся Мендэле Мойхер-Сфорым (1836-1917), у апісваемы А. Папернай час складалася з 423 двароў: 172 габрэйскіх, 244 хрысціянскіх і 7 татарскіх⁶. Глуск, радзіма паэта Аўрама Рэглсона, па дадзеных на 1897 г., налічваў 5328 жыхароў, 1 касцёл, 2 цэрквы, 5 сінагог⁷. Мястэчка Лужкі — радзіма піянера адраджэння іўрыту, аўтара першага слоўніка гэтай мовы Лэйзера Бэн-Егуды (1858-1922). У 1909 г. у Лужках пражывала каля 1400 чалавек, былі царква, касцёл і 3 сінагогі⁸. Аўтары паказаных успамінаў пераносяць нас у сваю terra incognita: не Бярмудскі — а беларускі трохкутнік „царква — касцёл — сінагога”, у якім адбываецца бясконцы спектакль жыцця. Тут мы знаходзім дэтальнае апісанне камічных і трагічных бакоў месчачковага жыцця, святаў і будняў, спецыфічнага жыццёвага ўкладу насельніцтва. Усе гэтыя мемуарныя творы аб’ядноўваюць аптымізм, бязмежнае пачуццё гумару, дасціпнасць назіранняў, каларытнасць тыпажоў, рамантычныя, настальгічныя перажыванні аўтараў. Акрамя ўсяго іншага цікавая таксама і мова гэтых мемуараў. Так, ва ўступным артыкуле да „Майго мястэчка” Васіля Стомы выдаўцы падкрэслілі, што яны не асмеліліся рэдагаваць, правіць мову аўтара, „каб не парушыць, не разбурыць яе непаўторнага рэльефу, тонкай, натуральнай фактуры. Польскае слова, расейскае, габрэйскае... нібы нітачкі, што лёгка ўплятаюцца ў яркую незабыўную тканіну, з якое сшыта моўная адзежына твора, — помнік шматмоўнай месчачковай Беларусі”⁹.

У аснове ўзаемадзеяння этнасаў, якія насялялі мястэчкі, ляжалі непазбежныя эканамічныя інтарэсы. Вывучэнне гаспадарчага развіцця мястэчак Беларусі XIX ст. дазваляе заўважыць парадаксальнае спалучэнне напружанай штодзённай барацьбы за існаванне скучанай месчачковай беднаты і ўнікальнай атмасферы досыць добразычлівых і даверлівых адносін паміж людзьмі, заснаваных на эканамічным супрацоўні-

сателя, „Еврейский мир”, 1909, май; П. Венгерова, *Воспоминания бабушки*, Іерусалім — Москва 2003; В. Гаркаві, *Отрывки воспоминаний: Детство*, [у:] *Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России*, т. 5, Санкт-Петербург 1913; Е. Котик, *Воспоминания*, [у:] www.uapdex.ru/Улановская/Котик; С. Грахоўскі, *Мястэчка, мястэчка... Элегія*, „Польмя”, 1992, № 2; В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 9.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa), Archiwum Radziwilów, dz. XXV, sygn. 1761.

⁷ *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 3, Мінск 1996, с. 48.

⁸ N. Rouba, *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, Wilno 1909, s. 116.

⁹ В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 9, с. 181.

цтве прадстаўнікоў розных этнічных груп местачковага насельніцтва.

Каб гэтую тэзу пацвердзіць пэўным матэрыялам, разгледзім эканамічнае становішча мястэчак Беларусі ў перыяд Расейскай імперыі і прааналізуем прафесійную структуру габрэйскага і негабрэйскага насельніцтва мястэчак.

Вынікам вядомых урадавых мер па высяленні габрэяў з сельскай мясцовасці ў гарады і мястэчкі з’яўлялася жудасная скучанасць насельніцтва мястэчак. Цесната фізічная і сацыяльная прысутнічала амаль у кожным мястэчку. Вобраз тыповага мястэчка „рысы аселасці” бліскупа малое Шолом-Алейхем: „Вам хочется знать как выглядит Касриловка? Хороша неописуемо! А уж если посмотреть издали — и того лучше! Издали город живо напоминает... Что мне вам такое, к примеру, назвать?.. Подсолнух, густо посаженный семечками, доску, покрытую мелко накрошенной лапшой. (...) скучилось множество лачужек, одна на другой, как могилы на старом кладбище, как ветхие чёрные накренившиеся памятники”¹⁰.

Густое павуцінне сацыяльнай і этнаканфесійнай прасторы ператварала мястэчка ў зону жудаснай чалавечай напругі. Ішла штодзённая барацьба за існаванне, за пошук сродкаў для жыцця. У гэтых умовах адбываецца пераарыентацыя эканамічнай дзейнасці габрэяў, трансфармацыя іх прафесійнай структуры. З пераносам асноўнага акцэнта эканамічнага жыцця габрэяў у гарады і мястэчкі важнасць гандлёва-прамысловай дзейнасці для іх значна ўзрасла, і габрэі рабілі ўсё, каб манапалізаваць яе. Асноўнай і амаль адзінай сферай эканамічнай дзейнасці местачковых габрэяў было неземляробчае прадпрымальніцтва. Прышчапленне габрэям нетрадыцыйнага для іх віду дзейнасці — заняткаў сельскай гаспадаркай — скончылася няўдачай. Гаворка ідзе аб праекце аб’яднання габрэяў у земляробчыя калоніі. Земляробства паступова амаль цалкам знікла з прафесійнай структуры габрэйскага насельніцтва.

А вось памеры габрэйскага вінакурэння і карчмарства, нягледзячы на ўсе спробы забарон, заставаліся значнымі. Ураду так і не ўдалося як цалкам „эвакуяваць” вёскі і сёлы ад габрэяў, так і ўхіліць іх ад заняткаў піцейным промыслам.

Важнае месца занялі габрэі ў сектары прамысловай вытворчасці мястэчак. Для многіх габрэйскіх сем’яў адзіным сродкам да існавання было рамяство. Па прыблізных падліках, у сярэдзіне XIX ст. ад 40 да 50% габрэйскага насельніцтва існавала выключна дзякуючы рамесным заняткам.

Аднак фрагментарнасць крыніцавай базы не дазваляе стварыць досыць поўную карціну развіцця рамяства ў мястэчках. Статыстыка таго

¹⁰ Шолом-Алейхем, *Город маленьких людей*, т. 2, Москва 1988, с. 250-251.

часу фіксавала, як правіла, толькі цэхавае рамяство. Абсалютная большасць габрэйскіх рамеснікаў у склад цэхаў не ўваходзіла. „Вольныя” рамеснікі-габрэі былі сур’ёзнымі канкурэнтамі для цэхавых рамеснікаў-„хрысціян”. На гэтай глебе часам узнікалі канфлікты, як, напрыклад, у мястэчку Мір у сярэдзіне 20-х г. XIX ст. Тут яшчэ з 1686 г. існаваў „хрысціянскі” ткацкі цэх. Акрамя таго ткацкім рамяством займаліся каля 40 габрэйскіх сямействаў (каля 200 душ). У 1825 г. габрэі-ткачы ў прашэнні на імя імператара адзначалі, што „ткацкі цех со стороны христиан начал воспрещать нам заниматься ткацким ремеслом и покупать на торгах только под сим предлогом, что будто бы евреям не позволено заниматься никакими промыслами, забрал у нас публично самовольным и насильственным образом материалы”. У 1827 г. цэхмайстар Трушынскі звярнуўся да Радзівілаўскай камісіі, заснаванай у г. Вільня, „домогаясь удаления евреев от ткаческого промысла в м. Мире”. Камісія выканала гэтую просьбу рашэннем ад 16 кастрычніка 1830 г.¹¹

Некаторыя з дробных рамесных прадпрыемстваў афіцыйнай статыстыкай улічваліся як „фабрыкі” і „заводы”. І невыпадкова, бо для іх была характэрная ўскладненая тэхналогія вытворчасці (з уключэннем, напрыклад, хімічных працэсаў) і шырокае выкарыстанне механічных прылад. У мястэчках такіх прадпрыемстваў дробнатаварнага сектара прамысловасці налічвалася досыць шмат. Амаль усе яны належалі габрэям. Сярод іх, напрыклад, гарбарныя, капялюшныя і суконныя майстэрні мястэчак Ружаны, Ізабеліна, Шарашова, Пескі, Бяроза і інш. Працавала на іх не больш 4-5 чалавек, а на некаторых — па 1-2. Прамысловы капітал, які быў у абарачэнні, складаў ад 100 да 1500 руб. срэбрам. Так, у 1815 г. у м. Ружаны на капялюшным прадпрыемстве Якава Сурыновіча працавалі 2 чалавекі, выраблена „капелюшоў простаі воўны для габрэяў 200 штук на 90 руб. срэбрам”. У гэтым жа годзе тут дзейнічала гарбарная „фабрыка” Іцкі Шарашэўскага, дзе працавала 4 чалавек, было выраблена 525 шкур на суму 1537 руб. срэбрам¹².

Прадпрыемствы мануфактурнага тыпу найболей адпавядалі фінансавым магчымасцям заможных прадпрымальнікаў-габрэяў. У мястэчках Беларусі мануфактуры пераважна належалі габрэям або знаходзіліся ў іх арэндным утрыманні. Паказальна, што ў „Спісе фабрыкантаў і заводчыкаў Расейскай імперыі” за 1832 г. названыя прозвішчы 21 уладальніка прамысловых прадпрыемстваў у мястэчках Гарадзенскай губерні, 17 з іх — габрэі (5 купцоў 3-й гільдыі, 1 купец 2-й гільдыі, астат-

¹¹ Расейскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей: РДГА), ф. 1286, воп. 5, адз. зах. 443, арк. 2-12 адв.

¹² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ) у Гродне, ф. 1, воп. 1, адз. зах. 561, арк. 80-81.

нія — мяшчане)¹³. Габрэйскія мануфактуры былі прадстаўленыя, у асноўным, суконнай галіной (мястэчкі Ружаны, Шарашова, Высока-Літоўск, Бяроза, Ізабеліна, Мір, Дуброўна і інш.). Тут канцэнтравалася найбольшая колькасць буйных прамысловых капіталаў габрэяў.

Магчымасці займацца прамысловым прадпрымальніцтвам абмяжоўваліся ў габрэяў падвойным падатковым прыгнётам і немагчымасцю атрымання крэдытаў. Калі дваране маглі атрымаць пазыку пад заклад маёнтка, то габрэі — толькі пры ўмове даручальніцтва ўсяго кагалу, які пры гэтым нес матэрыяльную адказнасць, таму кагалы такіх даручальніцтваў не рабілі. Менавіта недахоп буйных капіталаў не дазваляў прадпрымальнікам-габрэям актыўна ўдзельнічаць у фабрычнай вытворчасці.

Нягледзячы на тое, што прафесійная структура габрэйскага грамадства змянялася ў бок узрастання заняткаў, звязаных з вытворчасцю, прыярытэтным відам эканамічнай дзейнасці габрэяў усё ж заставаўся гандаль, асабліва дробны. Аб тым, што гандаль у мястэчках быў сканцэнтраваны амаль выключна ў руках габрэяў, сведчаць высокая ўдзельная вага габрэяў сярод купецтва мястэчак, а таксама прыналежнасць ім амаль усіх местачковых гандлёвых устаноў (крамаў, корчмаў, піцейных і заезных дамоў і інш.). Іван Зяленскі, складальнік „Матэрыялаў для геаграфіі і статыстыкі Расейскай імперыі” па Менскай губерні, з нагоды перавагі габрэяў у гандлі беларускага краю адзначаў: „Все обороты как оптовой так и мелочной торговли производятся преимущественно и даже почти исключительно через евреев. Ни одна сколько-нибудь значительная продажа, ни одна покупка, ни одно промышленное предприятие не обходится здесь без прямого или косвенного участия еврея. Почти все лавки, все без исключения заездные и постоянные дворы, почти все заводы, особенно винокуренные и пивоваренные, все корчмы и мастерские — все это составляет промысел евреев. Они здесь всем заведывают — и торговлею, и спекуляциями, и самым кропотливыми уездными аферами... Если же рискнете обойтись без посредника-еврея, вы непременно потеряете барыши и останетесь в проигрыше”¹⁴.

Многія габрэі, такім чынам, па-ранейшаму аказвалі пасрэдніцкія паслугі абшарнікам, якія, каб не пазбавіцца гэтых паслуг габрэяў у тых умовах, калі іх перасялялі ў гарады і мястэчкі, пераводзілі звычайныя сельскія паселішчы ў сваіх маёнтках у разрад мястэчак. Фонды губер-

¹³ *Матэрыялы да гісторыі мануфактуры ў часы распаду феадалізма*, Мінск 1934, ч. 1, с. 201-203.

¹⁴ И. Зеленский, *Материалы для географии и статистики Российской империи. Минская губерния*, ч. II, Санкт-Петербург 1864, с. 375, 377.

нскіх адміністрацый утрымліваюць вялікую колькасць спраў аб падобных прашэннях памешчыкаў.

Габрэі ўмелі вельмі добра вырашаць справы з сялянамі. Сяляне, дзякуючы габрэйскім прадпрымальнікам, атрымлівалі магчымасць нармальнага тавараабмену. Сяляне давяралі габрэям нават больш, чым сваім аднаверцам і „братам-славянам” — памешчыкам. Таму габрэі лёгка знаходзілі з сялянамі агульную мову. Гэта пацвярджае наступнае назіранне І. Зяленскага: „Мне не раз случалось слышать, что крестьяне иногда не хотят ни за какие деньги наниматься на работы к помещику до тех пор, пока не явится какой-нибудь Цицерон в лапсердаке, которому достаточно сказать несколько слов наедине с крестьянами, чтобы те отправились работать за самую умеренную цену (...). Такова уже сила еврейского красноречия!”¹⁵ А вось назіранне Паўла Баброўскага, складальніка „Матэрыялаў для геаграфіі і статыстыкі Расейскай імперыі” па Гарадзенскай губерні: „Еврей так умеет ловко подделаться, что мужик, чувствуя к нему внутреннее нерасположение (...), охотнее, легче наймется у него работать и продаст ему все скорее, нежели помещику”¹⁶.

Характэрным прыкладам дзелавых кантактаў паміж габрэямі і сялянамі з’яўляецца і сцэна гандлёвай здзелкі паміж габрэем, які займаўся продажам шапак, і селянінам, якую апісаў Ф. Д. Воінаў падчас свайго знаходжання ў Менскай губерні: „На этот раз попался ему простоватый парень, пристально смотревший на его новые, нанизанные на пальцах шапки. Еврей подходит к нему и говорит: здравствуй, Ян! Парень тупо смотрит на незнакомого ему еврея, но последний не дал опомниться первому. Какой у тебя, Ян, маёнок на голове? И в то же время, сорвав с головы у него шапку, бросил её в болото, а на голову парню надел новую. Смотря на такую комедию, я ожидал, что парень воздаст должное нахалу, но ни чуть не бывало. Парень с евреем потянулись до хаты — значит поладили”¹⁷.

Фактычна габрэі ў разглядаемы перыяд выступалі ў мностве розных роляў. Іх заняткі былі надзвычай разнастайныя: многія стаялі на мяжы закону, а некаторыя і пераходзілі гэтую рысу. Далёка не поўны пералік сфер іх гаспадарчай дзейнасці: гандаль, рамяство, мануфактурная і фабрычная вытворчасць, арэнда, возніцтва, розныя пасрэдніцкія аперацыі і г.д. Разнастайнасць заняткаў габрэйскага насельніцтва ўражвае. На-

¹⁵ И. Зеленский, *Материалы*, ч. II, с. 377.

¹⁶ П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики Российской империи. Гродненская губерния*, в 2 ч., Санкт-Петербург 1863, ч. 1, с. 821.

¹⁷ Ф. Д. Воинов, *Путевые записки: Воспоминания о пребывании в Минской губернии с февраля 1865 по 1 мая 1866 г.*, Санкт-Петербург 1891, с. 58.

прыклад, габрэі м. Гарадок Троцкага ўезда зараблялі продажам п'явак: улетку яны адпраўляліся ў Магілёўскую губерню, у наваколлі Гомеля, да зімы прыносілі некалькі дзясяткаў тысяч п'явак, якія распрадавалі ў Віленскай і суседніх губернях¹⁸. Нельга не згадаць аб такім тыповым занятку габрэяў, як факторства — адмысловая прафесія, прадстаўнікі якой гандлявалі інфармацыяй. Павел Шпілеўскі параўноўваў: „Жид-фактор в западной России для проезжего то же, что для столичного жителя газета или для археолога архив редкостей. Он расскажет вам все достопримечательности..., передаст вам все, что хотите о своем городе и, вдобавок, возьмется исполнить все ваши поручения, как бы они не были трудны, и действительно исполнит. Но не думайте, чтоб это обошлось вам дорого: ничуть! За полтинник фактор будет бегать целый день”¹⁹.

Такім чынам, у выніку гвалтоўнага высялення габрэяў з вёсак у гарады і мястэчкі адбываецца ўзрастанне іх ролі ў жыццядзейнасці мястэчак. Габрэйскія гандляры, рамеснікі і прамыслоўцы занялі манапольнае становішча ў „неземляробчым” прадпрымальніцтве. Змена эканамічнай сітуацыі прывяла да таго, што „хрысціянскае” насельніцтва мястэчак згубіла свае былыя пазіцыі ў рамястве і гандлю, займалася ў асноўным сельскай гаспадаркай. Сектар „хрысціянскага” прадпрымальніцтва істотна скараціўся, але не знік. Негабрэйская частка насельніцтва мястэчак больш актыўна займалася суднабудаваннем і так званымі „адыходнымі” промысламі. Прадпрымальнікамі ў мястэчках выступалі таксама дваране — уладальнікі прамысловых прадпрыемстваў. Прадпрымальнае мяшчанства мястэчак у асобных выпадках папаўнялася і за кошт шляхты ў выніку яе „разбору”. Безумоўна, выпадкі канфліктаў на эканамічнай глебе паміж габрэйскім і негабрэйскім насельніцтвам мястэчак мелі месца. Як, напрыклад, згаданы канфлікт паміж габрэйскімі і „хрысціянскімі” ткачамі м. Мір у сярэдзіне 20-х г. XIX ст. Аднак кожная этнічная група насельніцтва заняла сваю нішу ў эканамічнай сістэме беларускага краю, у тым ліку і мястэчак. Хрысціянскае насельніцтва (пераважна сяляне) займалася, як правіла, земляробствам, татары — агародніцтвам і вырабам скур. Габрэі занялі манапольнае становішча ў гандлёва-прамысловым прадпрымальніцтве мястэчак. Габрэйскія гандляры і рамеснікі жорстка канкуравалі паміж сабой, што прыносіла страты не хрысціянскаму, а менавіта габрэйскаму насельніцтву.

¹⁸ А. Корева, *Материалы для географии и статистики России. Виленская губерния*, Санкт-Петербург 1861, с. 530.

¹⁹ П. Шпилевский, *Путешествие по Полесью и белорусскому краю*, Минск 1992, с. 43-44.

Тое, што паміж прадстаўнікамі розных этнасаў існаваў своеасаблівы падзел працы, і што гаспадарчае жыццё мястэчка працякала на аснове ўзаемнага супрацоўніцтва, добра ілюструюць успаміны А. Паперны: „В описываемое время Копыль мог иметь около 3000 душ населения, состоявшего из трёх различных по народности и вероисповеданию групп: евреев, белорусов и татар. Эти три группы, объединенные одною территорией и одним, пекущимся о них начальством, были совершенно чужды одна другой по языку, обычаям, верованиям и историческим преданиям, были как по внешнему виду, так и по духу представителями трех различных миров и тем не менее жили между собой мирно. Сближали их неизбежные соседские и экономические интересы. Не было между ними зависти, потому что нечего было им друг другу завидовать: все с большим трудом снискивали себе скудное пропитание, а главное потому, что не было между ними конкуренции, ибо каждая из этих групп, как бы по уговору, отмежевала себе особое от других поле деятельности, таким образом они скорее дополняли друг друга, чем соперничали между собой”. Беларусы ў Капылі акрамя земляробства займаліся ткацтвам. Габрэйскія гандляры і беларускія ткачы працавалі ў тандэме: „мещане-белорусы ткали холст и тонкие белые покрывала, употреблявшиеся в то время еврейскими женщинами как часть головного убора. Работали они по заказам местных еврейских торговцев, которые давали им нужный сырой материал, платили еженедельно за исполненный труд и продавали этот товар на ярмарке в Зельве”²⁰.

Падобны ўклад жыцця захоўваўся і ў пачатку ХХ ст. Так, „Наша Ніва” ў сакавіку 1909 г. змясціла паведамленне з таго ж м. Капыль Слуцкага ўезда Менскай губерні ад Цішкі Гартнага (Зміцер Жылуновіч), пазней вядомага беларускага пісьменніка, палітычнага і грамадскага дзеяча: „Капыль лічыцца самым вялікім мястэчкам у павеце. Палова жыхароў — габрэі, яны занялі самы цэнтр мястэчка. Невялікая купка габрэяў багатых (усяго шостая частка) займаюць самыя бойкія месцы, маюць прыгожыя каменныя хаты і крамы, пабудаваныя пасля пажару 1905 г. Найбедная частка габрэяў — усе рамеснікі (найбедных у пяць разоў больш, чым багатых); гэта будуць: шаўцы, краўцы, кавалі, бондары; ім цяжка жыць і горш жывецца, чым гандлярам. Хаты іх драўляныя, з маленькімі вокнамі — цякуць і ў зямлю ўраслі. Сталае беспрацоўе павялічвае бядноту і гоніць шмат народа ў Амерыку. Іншая палова жыхароў — гэта мужыкі і мяшчане; яны жывуць у заходнім боку мястэчка і сярод габрэяў. Мяшчане і мужыкі займаюцца сельскай гаспадаркай. Найбедныя ідуць на заробкі ў лес. Жанчыны прадуць і ткуць

²⁰ А. Паперна, *Из Николаевской эпохи*, с. 5-6.

— сваё або габрэйскае. У мястэчку яшчэ жыве каля сотні татараў; яны жывуць пры самой рацэ. Зямлі зусім не маюць, а займаюцца вырабам скур”²¹.

Прафесійная структура габрэйскага насельніцтва мястэчак была ўладкаваная так, што негабрэі не маглі абысціся без дзелавых кантактаў з габрэямі. Некаторыя прафесіі ў мястэчках былі прадстаўлены выключна габрэямі, напрыклад, лячэбная справа. Так, у Капылі „единственною акушеркою была еврейка, благочестивая старушка, обслуживавшая рожениц как еврейских, так и нееврейских, а единственным эскулапом был фельдшер и аптекарь Козляк, который лечил решительно все болезни с полною уверенностью в своём врачебном искусстве, о котором были высокого мнения и местные евреи, а также окрестная шляхта”. Усё насельніцтва Капыля і яго наваколляў абслугоўваў таксама лекар з Нясвіжа Самуіл Кушалеўскі, першы габрэй-студэнт Віленскага ўніверсітэта, які быў вядомым ва ўсёй Літве. А. Паперна з іроніяй адзначыў, што „порядочному копильцу просто неприлично было умереть без Кушелевского”²². П. Вянгерова, апісваючы падрабязна рысы характару, вобраз жыцця, спавівальную і медычную практыку сваёй бабкі, падкрэслівала, што яна „оказывала врачебную помощь евреям и христианам, не делая никакой разницы (...), жители Конотопа, в том числе и христиане, почитали ее, все друзья и знакомые относились к ней с величайшим уважением. Тогда среди евреев было много подобных ей женщин, и о них можно говорить как о социальном типе”²³.

Досвед гарадскога жыцця, веданне эканамічных рэалій, дзелавыя і асабістыя сувязі, прадпрымальнасць рабілі габрэяў неабходным звязном у паўнавактасным функцыянаванні эканомікі мястэчак і ўсяго беларускага краю. Змітрок Бядуля адзначаў: „Суседства гэтых двух нацый (габрэяў і беларусаў — *аўт.*) стварала такія жыццёвыя ўмовы і эканамічныя сувязі, у якіх адна нацыя без іншай не магла абысціся”²⁴.

Такім чынам, эканамічная канкурэнцыя паміж габрэямі і негабрэямі ў мястэчках прысутнічала ў невялікіх маштабах і не з’яўлялася прыкметным фактарам напружанасці ў міжэтнічных адносінах. Слаба працяўлялася і канкурэнцыя ў палітычнай сферы. Габрэі, хоць і з вядомымі абмежаваннямі, але ўдзельнічалі ў гарадскім і месчачковым самакіраванні. Некалькі прыкладаў нязначнай напружанасці паміж габрэямі і негабрэямі мястэчак даносяць да нас дакументы па выбарах органаў мяшчанскага самакіравання. Намі вывучаны справы аб выбарах 1888-

²¹ „Наша Ніва”, 1909, № 11.

²² А. Паперна, *Из Николаевской эпохи*, с. 35-36.

²³ П. Венгерова, *Воспоминания бабушки*, с. 212-219.

²⁴ З. Бядуля, *Жыды на Беларусі*, „АРСНЕ”, 2000, № 3 (8), с. 24.

1889 г. мяшчанскага старасты і членаў мяшчанскай управы ў мястэчках Друскенікі, Масты, Азёры, Воўпа²⁵. Найбольшую канфліктнасць мелі выбары ў Воўпе, якія прыходзілася праводзіць аж 5 разоў: калі выбіралі габрэя, мяшчане-хрысціяне пісалі скаргу ў адміністрацыю губернатара, а калі выбіралі хрысціяніна, то тое ж самае рабілі габрэі. Як паказвае судовая практыка, асобныя службовыя асобы-габрэі выкарыстоўвалі на карысць сябе або кагалу дадзеную ім уладу. Вось адзін выпадак з шэрагу падобных. Чалец мяшчанскай управы м. Бяроза Гарадзенскай губерні Хацкель Экельбаўм, карыстаючыся непісьменнасцю хрысціянскіх калегаў, фактычна ўзяў у свае рукі ўсё кіраванне. Як адзначае дакумент, пасямейныя спісы габрэйскай абшчыны „он превратил в промышленный и торговый предмет (...), за прибавление и убавление молодым евреям лет с целью освобождения их от воинской повинности получал деньги”²⁶.

У пачатку XX ст., у сувязі з выбарамі ў Дзяржаўную Думу палітычная напружанасць у мястэчках некалькі абвастрылася. Прасачыць гэта магчыма з дапамогай матэрыялаў газеты „Наша Ніва”. Так, студзенскія і лютаўскія нумары „Нашай Нівы” за 1907 г. асвятлялі ход і вынікі выбараў у II Дзяржаўную Думу. Выбарная кампанія ўсюды вялася пад ціскам адміністрацыі і яе чорных „саюзнікаў”. Як канкрэтна гэта адбывалася на месцах, можна прасачыць па паведамленнях карэспандэнтаў, размешчаных у рубрыцы „З Беларусі і Літвы”. Напрыклад, са Слуцка нехта Н. Ч. паведамляў, што „на 21 студзеня 1907 г. былі прызначаныя ў Слуцку местачковыя выбары. Некаторым выбарнікам былі разасланыя надрукаваныя карткі, у якіх гаварылася, каб хрысціяне з’ехаліся на адзін дзень раней і выступілі за тое, каб абраць толькі хрысціяніна”. Карэспандэнт абурана адзначаў: „Чаму ж гэта так? У мястэчках больш габрэяў, чаму ж іх разам не запрашаюць на перадвыбарны збор? Мне так здаецца: калі трэба царкву, або касцёл, або школу будаваць, то трэба збірацца асобна праваслаўным, каталікам, габрэям. Але ў Думе іншай справай займацца будуць: замест старога цеснага закону будуць будаваць для ўсіх больш прасторны. Усе ведаюць, каго стары закон найболей абмяжоўваў — габрэяў, і габрэі будуць імкнуцца замяніць яго. З вёскі ні ад паноў, ні ад мужыкоў, ні адзін габрэй патрапіць у Думу не можа. Ці трэба так баяцца і імкнуцца, каб і з горада і мястэчка не абралі ні аднаго габрэя? (...) З горада лепш паслаць у Думу габрэя з галавой, чым безгалавага хрысціяніна. (...) На мінулым перадвыбарным зборы ў Слуцку людзі з блішчастымі гузікамі крычалі габрэям: „Адпраўляйцеся ў Амерыку!” Калі застануцца ў нас старыя, нібы „хрысці-

²⁵ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 17, адз. зах. 1460, 1471, 1480, 1489.

²⁶ О. Соболевская, *Недоверие как продукт незнания*, с. 379.

янскія”, парадкі, то паедуць у Амерыку не адны габрэі, а і шматлікія хрысціяне, каб у хаце з голаду не памерці”²⁷.

Палітычная напружанасць, што ўзнікала ў падобных выпадках, была справакаваная пазіцыяй улад, не мела глыбокіх каранёў, а значыць, не аказвала істотнага ўплыву на характар узаемаадносін паміж габрэямі і хрысціянамі ў мястэчках.

Кантакты паміж габрэямі і негабрэямі былі характэрныя не толькі для дарослага насельніцтва. Успаміны В. Стомы аб мястэчку Лужкі фіксуюць існаванне пэўных дзелавых сувязей нават паміж дзецьмі. Разам з аўтарам у адным класе польскай школы вучыўся сын уладальніка пякарні Давід або інакш Додзя. „Паколькі Додзя быў страшэнным невукам, — піша В. Стома, — мне часамі даводзілася адведваць куханаў (нешта падобнае да мацы, толькі таўсцейшыя, круглыя, размерам з невялікую талерку, пахнучыя вельмі прыемна і пасыпаныя макам або цукрам), а ўзамен я даваў Додзю перапісваць арыфметычнае ці якоесь іншае заданне”. Другі падобны факт звязаны з габрэйскім хлопчыкам Абай Казлінерам. Як успамінае В. Стома, „кіраўнік школы Ба..кі часта застаўляў пасля ўрокаў мяне і маіх сяброў, загадваючы напісаць за кару па 500, а часам і 1000 разоў: *Nie będą więcej w szkole gadał po białorusku* (паводле слоў кіраўніка школы, *człowiek mówi, a papuga i Białorusin gadają*). Цікава, што разам з намі часта адбываў гэтую кару і жыдок Аба Казлінер. Але ён ніколі доўга не заседжваўся ў гэтым „арышце”, бо мы яму ласкава аддавалі па старонцы або дзвюх са сваіх сшыткаў з перапісанай „карай”, а Аба толькі дастаўляў парадкавыя нумары... Аба добрасумленна разлічваўся з намі грушамі-„дзічкамі” або часам нават абаранкамі”²⁸.

Габрэйскую і беларускую дзятву звязвалі не толькі падобныя „меркантильныя” інтарэсы. Прыкладам сапраўднага сяброўства могуць быць адносіны паміж аўтарам і згаданым хлопчыкам Абай. В. Стома ўспамінае: „З усіх сяброў Аба чамусьці лепшым лічыў мяне, хоць і з іншымі ён амаль ніколі ня меў ніякіх супярэчнасцяў. Калі ў мяне былі якіясь цяжасці з закупама падручнікаў ці іншых школьных прыладаў, Аба заўсёды прыходзіў мне з дапамогай, але рабіў гэта далікатна і ў тайніцы ад іншых”²⁹.

Мемуарная літаратура досыць часта ілюструе добразычлівыя адносіны паміж габрэямі і негабрэямі. З успамінаў Мендэле Мойхер-Сфорыма:

«В местечке евреи и христиане жили между собой в ладу, дружно, не скрывая друг от друга ни своих радостей, ни горестей. Когда какой-

²⁷ „Наша Ніва”, 1907, № 4.

²⁸ В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 12, с. 208; № 9, с. 209.

²⁹ Там жа, с. 164.

нібудзь евреї іграл свадьбу, знакомыя хрысьціане прысылалі свадэбныя падаркі: хто курыцу, хто нескілько дзесятков яйц, хто каравай хлеба, а хто куліч — кожны по састоянню свому. То же повтаралясь в случае торжества у кога-нібудзь із хрысьціан. Паэтому плач і суматоха сродзі евреев (з нагоды школьнай рэформы — *аўт.*) навелі уныніе і на хрысьціан і оні по-свому абсуджалі это сабытыіе:

— Ой, Грыцько каже, што нашы жідкі тамотко плачуть, крычаць гвалт, як будто іх режуть?

— Эвто вони хапуна пугаюцца, штобі хапун іх ні похватав.

— А, ні! До хапуна ше далеко... Треба пытаці, што це такі... Бачіць, от Хайка!

— Стоп, Хайка! Кажі-но, што эвто ты так бігаеш і гірыке плачеш, а?

— Ой-вей, Микіта, несчастьіе! Німа часу! Вот Берко! Пытай у Беркі, нехай каже Берко!.. Ой-вей! — адвечает Хае-Грунэ, мчась во весь дух вніз, по напавленію к кладбішу.

— Ой, Берко! Чуешь, а што так жідкі хнікают, а? — спрашываюць опяті хрысьціане.

— Это, чалавече добрыі... ой ліхо!.. Будут хапачь хлопців нашых в школы! — начынае Берко по мере сіл і уменія абьяснать хрысьціанам історію со школами.

Можно себе прадставіць, в каком віде прадсталі школы перад хрысьціанамі із расказа Беркі. Но хрысьціане разумалі яго, крестілі і трі раза сплывывалі в сторону, как отплывываюцца от нечысті»³⁰.

Вельмі цікавыя старонкі мемуараў В. Стомы-Сініцы, якія распавядаюць аб самай каларытнай постаці мястэчка — Янкелю Каплане (местачкоўцы ласкава звалі яго Яньця або нават Яньчечка), які выконваў некалькі важных функцый: быў цырульнікам, шыў усякага фасону шапкі, часаў воўну, займаўся сватаўствам і ліхварствам. Цікава адзначыць, што Янкель любіў сваім кліентам распавядаць анекдоты пра папоў, ксяндзоў і рабінаў, а ўсе навакольныя сяляне былі для яго Янкамі або Антосямі. За ім быў адзін „грашок” — крадзеж, зроблены ў канцы 1917 — пачатку 1918 г., калі ў мястэчку не было фактычна ніякай улады. Ён разам з нейкімі братамі Ц. вынес з крамы Лейкі Рапапорт паўбочкі селядцоў, каробку мыла, некалькі дзесятка запалак і іншы дэфіцытны тавар. Нягледзячы на бязладдзе, местачкоўцы дружна ўзяліся за справу пошуку злачынцаў. Быў арганізаваны адмысловы камітэт. Неасцярожны Яньця пачаў выменьваць селядцы на яйкі. Далей падзеі развіваліся наступным чынам:

„Калі ўзброеныя дубальтоўкай, віламі і папросту калом сябры камі-

³⁰ М. Мойхер-Сфорім, *История одной жизни*, с. 56.

тэту з’явіліся да Яньці, той, калоцячыся як асінавы ліст, прызнаўся ва ўсім і выявіў імёны сваіх супольнікаў”. Саўдзельнікі яго ўцяклі, а Яньцю вырашылі пакараць 25 розгамі. Выконваць прысуд было даручана сторажу валаснога праўлення, а лічыць удары — старому Ігнату. Вакол сабралася каля паўсотні жыхароў паглядзець на экзекуцыю. „Стары Ігнат меў прывычку амаль за кожным словам казаць *жэ*:

— Жэ, добра, краў, раз! Жэ, ня ўмеў схваць, два!

Далічыўшы гэтак да 8 ці 10, ён заявіў, што збіўся і прапанаваў пачаць спачатку. Тут жонка Янкеля Фэйга і яньцяняты паднялі несамавіты гвалт. Тады Ігнат выняў з кішэні хусцінку, вышер ёй нос і чамусьці вочы і заявіў:

— Жэ, дзеткі плачуць, пусціце яго дадому і няхай з ім жыдоўскі Бог разбіраецца, бо наш Пан Езус напэўна яму дараваў бы!

Ня трэба дадаваць, што ўсе жыхары мястэчка былі задаволеныя паравотам справы”³¹.

В. Стома адзначае: „Местачкоўцы любілі Яньцю, нягледзячы на ягоную і ня зусім ясную прошласць, а таксама й розныя хітрыкі і маленькія ашуканствы, якія здараліся ў часе выканання ягоных прафесійных абавязкаў. Ды наагул гэтыя пачуцці адносіліся і да ўсіх ягоных суродзічаў, для якіх местачкоўцы праяўлялі талеранцыю, якая ўжо, відаць, была ў нашай крыві. Ведама-ж, часамі здараліся непаразуменні, а нават сутычкі, калі адзін аднаму падбіў вока або расквасіў нос, але гэтыя непаразуменні ніколі не пашыраліся і хутка забываліся. Трэба сказаць, што старанні польскай адміністрацыі, каб пасеяць нейкую варожасць паміж беларусамі і жыдамі, ня мелі поспеху. Нават лозунгі *Swój do swego ро swoje* або *Nie kurij u żyda* неяк ня мелі поспеху. Пэўны, мякка кажучы, недавер або нават і нянавісьць пачалася пасля „освобождения”, калі ўласнік 8-мі ці 10-гектаравай, але добра задбанай гаспадаркі аглашаўся кулаком і *ворагам народу*, а ўласнік крамы, за вартасць якой можна было-б купіць пару такіх гаспадарак, назначаўся дырэктарам *загот-скоту* ці яшчэ нейкага *сельпо*”³². Такім чынам, абвастрэнне міжэтнічных адносін у мястэчку В. Стома звязвае выключна з палітыкай бальшавікоў.

Нярэдкімі былі выпадкі, калі габрэі і негабрэі бывалі адзін у аднаго ў гасцях. З успамінаў П. Вянгеравай: «Тогдашний камендант крепости в Бресте Пяткин был дружен с отцом и имел обыкновение размещать важных гостей в нашем доме (...). Часто гостил у нас тогдашний губернатор Гродно Доппельмейер (...). Его мы воспринимали как доброго друга (...). Если он появлялся в пятницу, его потчевали перченой ры-

³¹ В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 9, с. 189-190.

³² Там жа, с. 195-196.

бой, и он поглощал её с большим аппетитом. Отдавал он должное и красивой субботней хале. Доппельмейеру явно нравилось глядеть на моих братьев и сестёр (...) он делал нам комплименты и высказывал много лестного о нас нашим родителям. Доппельмейер беседовал с моим отцом о разных серьёзных вещах и обычно оставался за столом до конца трапезы. В те времена общение между иудеями и христианами еще не было отравлено антисемитизмом». Пазней, калі сям'я пераехала ва Украіну, традыцыя гасцінна прымаць негабрэяў захоўвалася: «Поскольку в Конотопе не было богатых еврейских семейств, постепенно устанавливались дружеские и оживленные контакты с неевреями. Венгеровым часто наносили визиты молодые офицеры и помещики с женами, сестрами и братьями (...). Благодаря этому общению в дом незаметно просачивались «христианские» нравы. Возникла смесь подлинно еврейской религиозности и нееврейских обычаев»³³.

Васіль Стома ўспамінае, як ён і яго сябар Аба часта хадзілі адзін да аднаго ў гасці. Пры гэтым Аба ніколі не адмаўляўся ад „трэфных” страваў, і асабліва любіў вэнджаную каўбасу і дранікі з салам. „Аднаго разу ў часе жыдоўскіх святкоў Пэйсаху я быў у Абы і ягоны дзед частаваў мяне дамовага вырабу віном і мацой. Памятаю, у часе размовы ён напаўжартам зазначыў:

— Я ведаю, што, бываючы ў вас, мой Аба жарэ сала і каўбасы. Ну і чорт яго бяры, усё роўна ён не пайшоў па Казлінерах. Але памятай, каб ты не паглядаў ласым вокам на Соньку (гэта маладзейшая сястра Абы), бо я табе другую нагу адкручу (Васіль кульгаў на адну нагу — *аўт.*).

Заўвага старога моцна забалела мяне, і я адказаў:

— Калі я магу есці вашу рэлігійную мацу і піць пэйсахавае віно, то і Абу нічога благога ня станеца ад сала і каўбас. Што-ж датычыць Сонькі, то яна, калі захоча, знайдзе прыгажэйшага і здаравейшага за мяне *гой*.

Мой адказ, відаць, спадабаўся старому, бо ён, нічога не сказаўшы, толькі махнуў рукой, усміхнуўся і выйшаў з пакою. А Аба яшчэ праз доўгі час перапрашаў мяне за нетактоўнасць дзеда”³⁴.

Паўсядзённыя кантакты паміж габрэямі і негабрэямі не абыходзіліся без хітрасцей, прычым з абодвух бакоў. Прадэманструем гэта з дапамогай успамінаў Ф. Воінава: «С хазяіном, у якога мне прыйшлося прожыць года полтора, случился казус. Живет у него один господин и кутит на прополую, приглашая нередко к себе старика хазяіна, который любил иногда за беседой выпить стакан чаю с ромом. Хазяіин еврей,

³³ П. Венгерова, *Воспоминания бабушки*, с. 29-30, 212.

³⁴ В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 12, с. 164.

без души от такого доброго жильца. Но господин, видя, что из долгов ему не выпутаться, потому что одному хозяину задолжал более тысячи руб., взял почтовых лошадей, да сто рублей у того же хозяина и в ночь с пятницы на субботу скрылся из Минска. Здесь это обыкновенная тактика должников — бегать от своих кредиторов с пятницы на субботу, потому что евреи, благодаря своему талмудическому вероучению, ни за что не сделают погони за беглецом в субботу». Ф. Воінаў апісаў і наступную карціну: «Выйдя на Мозырский рынок, я заметил еврейку, торговавшую у крестьянки цыплят. Сторговала она трёх за 45 копеек. Рассчитываясь, она даёт крестьянке 15 коп. серебром и говорит: вот тебе сороковка, значит двугривенный. Потом даёт 20 коп. медью и старый двухкопеечник — за 5 коп. Значит, обсчитала её на 8 с половиною коп. Но баба не дура, и говорит еврейке: это не пятак, а полторы коп. Еврейка взяла обратно двухкопеечник и дала три коп. Опять ты врешь, говорит баба, давай ещё 2 коп. Еврейка прибавила ещё одну копейку, а по настоянию бабы отдала и последнюю. Когда таким образом расчёт был окончен, баба обращается ко мне: а что, паночек, это злот, или сороковка. Получив ответ, что не сороковка, а злот, баба догоняет еврейку и называет её воровкой; еврейка говорит и клянётся, что сама приняла злот за сороковку — и затем берет от неё деньги и возвращает бабе трёх цыплят из шести, бывших у неё в руках; но при этом успела худшего цыплёнка обменять на лучшего, но баба вступила в рукопашный бой и отняла своего цыплёнка. Один мой знакомый, бывший при такой сцене, заметил, что у евреев с крестьянами всегда идут подобные торги. Попадёт на бабу дуру, которая считать не умеет, ну и обманет. Тоже еврей делает и с мужиками, (...) потому что плут и мастер обойти мужика неразвитого и необразованного»³⁵.

Здараліся ў мястэчках і любоўныя раманы паміж прадстаўнікамі габрэяў і негабрэяў. Так, па апісанні В. Стомы, у Лужках досыць заможны шляхціч Людвіг Скальскі пакахаў бедную габрэйскую дзяўчыну Малку, дачку мясцовага капельмайстра Бэйнуса. „Але тут на перашкодзе закаханым стала ўпоперак рэлігія. (...) жыдоўскі кагал, а дакладней жаночая частка яго, паставіўся *ярышом* (...). Адною цёмнай восеньскай ноччу Скальскі пад’ехаў нанятай фурманкай пад Малчына вакно і заладаваў на воз яе разам з падушкамі, пярынамі ды іншымі прычындаламі. Кажалі, што ўвесь гэты „пасаг” падавала праз вакно меншая Малчына сястра, а нават мажліва і маці кандыдаткі на маладуху. Усе гэтыя прычындалы ён завёз у адлеглы за 10 км засценак. Там яна перачакала, пакуль уляжацца вэрхал (...). Пасля чаго яны без асаблівага розгаласу

³⁵ Ф. Д. Воинов, *Путевые записки: Воспоминания о пребывании в Минской губернии*, с. 13, 64, 66.

павянчаліся на ціхае задавальненне Бэйнуса і ўсёй сям’і, якія бачылі ў Скальскім перадусім заможнага сваяка, а пасля ўжо *гоя*³⁶.

Аўтар успамінаў аб мястэчку Глуск беларускі паэт Сяргей Грахоўскі сам быў закаханы ў габрэйскую дзяўчыну Броню Ліпскую. Своеасаблівым прызнаннем у каханні да яе з’яўляецца яго верш „Броня”. Вось некалькі радкоў з яго:

*Калісьці быў і я ў палоне
Пяшчотнай і прыгожай Броні.
Над Пціччу, на зялёным вале
Свае пачуцці мы яшчэ хавалі:
Маўчалі на пахіленай вярбе,
І я часамі думаў сам сабе:
„Наўрад ці дзевядзецца ў жыцці
Яшчэ такую слаўную знайсці”...*

На жаль, ім не наканавана было быць разам. С. Грахоўскі перажыў сталінскія рэпрэсіі, быў сасланы ў Сібір. А Броня загінула: у 1942 годзе 2 тысячы габрэяў мястэчка былі расстраляныя фашыстамі за Глускам. Згаданы верш быў аўтарам прысвечаны памяці Броні Ліпскай і ўсіх яго землякоў, расстраляных каля Мыслачанскай гары. Завяршаюць яго такія радкі:

*Калі ж крывавыя ўварваліся нягоды,
Мне вочы Броні сніліся заўсёды.
Яны патухлі ў вогненным віры
На схіле Мыслачанскае гары
.....
Схіляюся я ў нямым маленні,
І станаўлюся моўчкі на калені,
Глытаю слёзы горкія на сконе...
„Не плач. Не трэба”, — шэпча Броня³⁷.*

На старонках разглядаемых успамінаў часткова знайшлі адлюстраванне і ўнікальныя аспекты міжканфесійных адносін у мястэчках. Так, В. Стома згадвае, што праваслаўныя практыкавалі маленне па кантычках — каталіцкіх малітоўніках. Праваслаўны дзед Ярох увогуле не рабіў розніцы паміж праваслаўнымі і каталіцкімі малітвамі. Каталічка цётка Юлька (так называла яе ўсё мястэчка) шанавала і праваслаўныя святы. Усімі паважаны ў мястэчку быў ксёндз Язэп Германовіч, да якога звярталіся за дапамогай не толькі католікі, але і праваслаўныя, і нават габрэі. Аўтар успамінае, як быўшы ўжо падлеткамі, яны любілі заходзіць да айца Язэпа, які жартаваў з імі, распавядаў смешныя гісторыі,

³⁶ В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 12, с. 181.

³⁷ С. Грахоўскі, *За рысаю гадоў. Вершы*, „Польмя”, 1998, № 9, с. 94-95.

дэкламаваў беларускія вершы і тлумачыў ім, хто яны такія і чым адрозніваюцца ад палякаў ці расейцаў. „Уканцы, як бы штосьці прыпомніўшы, ён неяк ласкава ўсміхаўся і казаў:

— А можа-б, вы зашлі ў касцёл і памаліліся, малітва нікому не зашкодзіць.

Тады некаторыя з нас адказвалі, што мы праваслаўныя. Айцец Язэп на гэта адказваў, што для Хрыста няма ні праваслаўных, ні каталікоў, абы толькі моцна верыць у Яго, а Ён сам разбярэцца, якая вера больш правідловая і справядлівая.

— Ну, а як будзе з Абам? Ён-жа ня верыць у Хрыста.

Айцец Язэп на хвілінку задумваўся, а пасля з прыемнай усмешкай казаў:

— Аба няхай моліцца свайму жыдоўскаму Богу, Ён пачуе ягоныя малітвы і ў каталіцкім касцёле³⁸.

Абрам Паперна, апісваючы функцыі рабінскага суда ў м. Капыль, адзначыў, што да рабіна «с полным доверием обращались и местные христиане в своих спорах с евреями»³⁹. Такім чынам, аўтарытэт рабіна быў дастаткова высокі і сярод хрысціянскага насельніцтва мястэчка.

Дапаўняюць калейдаскоп сюжэтаў местачковага жыцця абагульняючыя назіранні С. Грахоўскага: „Сярод мноства страт знікла дарагое мне слова мястэчка, і самое мястэчка страціла свой непаўторны, вякамі складзены побыт, шчырыя адносіны сумлення і даверу, яскравы каларыт мудрых і прыгожых традыцый (...). Усе местачкоўцы ведалі адзін аднаго, памяталі бацькоў і дзядоў, былі ў блізкім ці далёкім сваяцтве. Усё ў нашым мястэчку трымалася на сумленні, на даверы і спагадзе. (...) Была незвычайная атмасфера дабрата, павагі да кожнага чалавека, да старога і малога, да доктара і хлебароба. У нас усе ведалі адзін аднаго, давяралі не толькі суседу, а і чалавеку з другога канца мястэчка, жылі ў дружбе беларусы і габрэі, католікі і стараверы. (...) Кожнае мястэчка жыло сваімі непаўторнымі традыцыямі, сваім укладам, сваімі байкамі, кепікамі, нязлоснымі анекдотамі пра дзівакаватыя ўчынкi, а ў кожнага местачкоўца была дасціпная мянушка, і яна пераходзіла з пакалення ў пакаленне”⁴⁰. В. Стома таксама звяртае на гэта ўвагу: „Амаль усе жыхары мястэчка мелі мянушкі і найчасцей не абражаліся за іх, лічылі іх падвойнымі прозвішчамі. Гэтыя мянушкі пераходзілі ад дзеда да ўнукаў і г.д., і ніхто найчасцей не мог вытлумачыць іх паходжаньня”. Невыпадкова аўтар, апісваючы жыхароў свайго мястэчка,

³⁸ В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 12, с. 166.

³⁹ А. Паперна, *Из Николаевской эпохи*, с. 36.

⁴⁰ С. Грахоўскі, *Мястэчка... Мястэчка... Элегія*, „Польмя”, 1992, № 2, с. 144, 150, 163.

ужываў толькі скарочаныя прозвішчы, а цалкам пісаў мянушкі. Паходжанне амаль усіх мянушак В. Стома імкнуўся растлумачыць. Напрыклад, жыхар мястэчка Бэрка празваны Беламордым «па прычыне сваёй белаі як снег барады, якая насуперак усім габрэйскім правілам была заўсёды старанна расчасаная і падстрыжана я „а Іа Мікалай II”»⁴¹.

Карціна ўзаемаадносін паміж габрэямі і негабрэямі ў мястэчках будзе няпоўнай і аднабаковай, калі не адзначыць і наяўнасці пэўных забабонаў і стэрэатыпаў, адчужанасці, падазронасці і нават варожасці. Гэта ілюструюць наступныя звесткі з мемуараў і дакументальных матэрыялаў.

Уладзімір Гаркаві, які ў сваіх успамінах апісвае Навагрудак сярэдзіны XIX ст., адзначае: «Когда мне было 11 лет, во мне проявилось уже некоторое понимание и сознание окружающего мира. Жизнь представлялась мне строго разграниченной на две части: мир еврейский и мир христианский. Жизнь еврейская была ограждена от внешнего мира и, благодаря гетто, даже физически. Конечно, в жизни бывали соприкосновения между христианами и евреями, но они были чисто деловые и, конечно, по возможности чисто внешние. Христианский мир представлялся чуждым, враждебным, не столько по правовым стеснениям, оттуда истекавшим, сколько опасным для духовного мира (...) у меня развилась нелюбовь к окружающей польской среде, которая высказывала нам, как евреям, на каждом шагу презрение и ненависть. Поляки не хотели понять, что в еврейской молодёжи появилось стремление к образованию, к серьёзной работе и хотели в нас видеть только торгашей»⁴².

У архіўных фондах захаваліся звесткі пра распаўсюджанне ў пачатку 1860-х гг. у мястэчках «мяжы аселасці» чутак пра намеры хрысціянскага насельніцтва фізічна расправіцца з габрэямі. У нашым распараджэнні ёсць падобныя матэрыялы, якія датычаць мястэчак Віленскай (Глыбокае), Ковенскай (Дусяты, Ракішкі), Гарадзенскай (Саколка) губерняў. Ва ўспамінах Эхезкеля Коціка, прысвечаных м. Камянец, таксама ёсць падобныя звесткі: «Откуда-то пошёл слух: после Нового года, появившись в Каменце, поляки перебьют всех евреев, как во времена Хмельницкого. Все очень перепугались»⁴³. Крыніцы гэтых чутак насілі, як правіла, побытавы характар. Так, у Саколцы «слухи о намерении жителей католического вероисповедания перерезать евреев» з’явіліся пасля таго, як «фельдшер мещанин Панцевич, покупая в лавке у еврейки Лейки Мерниковской сигары за недостаечю у него нескольких грошей отозвался: отдай и за эту цену, ибо возьмут у тебя и без

⁴¹ В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 10, с. 295; № 9, с. 197.

⁴² В. Гаркаві, *Отрывки воспоминаний*, с. 273-274.

⁴³ Е. Котик, *Воспоминания*, [y:] www.yandex.ru/Улановская/Котик

всякой платы»; «служащий в штате канцелярии Сокольского окружного управления дворянин Яцковский, находясь в харчевне еврейки Герли Лейбковой, требовал пива, и когда еврейка по случаю праздника отозвалась, что дать пива не может, то Яцковский сказал: придет такое время, что мы сами возьмем»; «в корчме мещанин Кухаревич, бывши совершенно пьяным, болтал нелепость, что в еврейский судный день черт передавит всех евреев»⁴⁴.

Такім чынам, прыходзіцца канстатаваць наяўнасць у мястэчках Беларусі праяваў варожасці негабрэяў да габрэяў, характар якіх, як правіла, вызначаўся бытавым антысемітызмам. У сваіх крайніх формах ён выявіўся ў 1880-я гады ў пагромах (м. Воранава Віленскай губерні, 1883 г.; м. Зэльва Гарадзенскай губерні, 1885 г.). Аднак, нягледзячы на наяўнасць такіх фактаў, мястэчкі Беларусі пазбеглі маштабнай хвалі габрэйскіх пагромаў, якая пракацілася па Украіне ў пачатку 1880-х гадоў.

Пагром у Воранаве падрабязна апісаў літоўскі гісторык Дарыус Сталіунас. Справа заключалася ў тым, што ў лютым 1883 г. у Беньяконьскай воласці было прынята рашэнне аб пераносе ў Воранаве базарнага (рыначнага) дня з нядзелі на аўторак. Канфліктная сітуацыя склалася ў Воранаве ў нядзелю 19 чэрвеня 1883 г. падчас каталіцкага царкоўнага свята. У гэты дзень у мястэчку сабралася шмат габрэяў з таварамі. Яны размясцілі свае прылаўкі каля касцёла і чакалі заканчэння набажэнства. Калі забілі званы, габрэі пачалі грукаць сваімі косамі. Гэта выклікала сутычку паміж габрэйскімі гандлярамі і абуранымі іх дзеяннямі сялянамі. Сяляне пачалі перакульваць габрэйскія павозкі з таварамі. Нанесеная габрэям шкода склала суму ў 508 руб. Аднак пры разглядзе абставін гэтага здарэння ўлады занялі бок сялян⁴⁵.

Абвастэрэнне іудзейска-хрысціянскіх адносін, у тым ліку і ў мястэчках, адбывалася ў пачатку XX ст. у выніку актывізацыі дзейнасці чарнасоценцаў (чальцоў „Саюза рускага народа”). Гэта знайшло адлюстраванне на старонках газеты „Наша Ніва”. Вось некалькі характэрных прыкладаў.

З м. Гарадок Беластоцкага ўезда паведамлялася: „У нашым невялікім мястэчку жывуць жыды і хрысціяне-мужыкі. Да нядаўняга часу жылі яны ў згодзе і спакойна, аднак цяпер усё разладзілася”. У мястэчка сталі прыязджаць „саюзнікі” і ўгаворваць тутэйшых хрысціян запісвацца ў „саюз рускага народа”, абяцаючы, што за гэта ім дадуць зямлю. Запісалася чалавек 50 (...). І вось як пачалі „працаваць” гэтыя „саюзнікі”: напіўшыся, пайшлі шукаць па мястэчку тайныя шынкі. Шын-

⁴⁴ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 22, адз. зах. 1234, арк. 17-18.

⁴⁵ D. Staliunas, *Anti-Jewish Disturbances in the North-Western Provinces in the Early 1880s*, „East European Jewish Affairs”, Vol. 34, No. 2, Winter 2004, p. 123.

коў не знайшлі, а гвалту нарабілі на цэлае мястэчка. Білі вокны ў жыдоўскіх хатах, а таксама ў тых хрысціян, што не ўступілі ў „саюз”. Замест зямлі завялося толькі п’янства і беспарадкі”⁴⁶.

З Радашковіч Вілейскага ўезда карэспандэнт пад псеўданімам „Вецер” паведаміў, што „на рынку нейкі чалавек заклікаў біць жыдоў, але радашкоўскія мужыкі, не маючы на тое ніякага жадання, не падтрымалі. У нас, у Беларусі, пагромаў не было, як на Кіеўшчыне, у Кішынёве. Беларус лічыць жыда такім жа бедным чалавекам, як і ён сам, да таго ж і правоў жыве менш за хрысціяніна”⁴⁷.

А вось у м. Батурына Вілейскага ўезда падчас кірмашу невялікі пагром у 1908 г. усё ж адбыўся. Пачалося з-за сваркі ў краме Нахіма. Пакупнік з хрысціян першым пачаў бойку, да якой далучыліся іншыя габрэі і мужыкі. У ходзе і пасля бойкі было знішчана „дабро” Нахіма. Да суда прыцягнулі 10 чалавек. Карэспандэнт адзначыў: «Хто ва ўсім гэтым вінаваты найбольш, сказаць цяжка, але мне здаецца, што найбольш вінаватыя тыя «кварты» і «поўкварты», каторых мужыкі шмат выпілі»⁴⁸.

У двух выпадках, апісаных у «Нашай Ніве» ў 1908 г., праглядаецца водгалас так званага «крывавага нагавора». У м. Буйвідзы Віленскага ўезда знайшлі зарэзанага хрысціянскага хлопчыка 2-х гадоў. Пакуль ішло следства, некаторыя людзі пачалі абвінавачваць габрэяў. Два мужыкі захацелі „ў мутнай вадзе рыбу лавіць”. Узялі ў габрэйскай краме штаны і шапку. Габрэйка ад страху перад пагромам маўчала. Усё гэта бачылі хлопцы-католікі — яны і сказалі мужыкам вярнуць габрэяў, што ўзялі. „Добра, што ёсць у нас у Беларусі справядлівыя людзі, якія не даюць волі ўсялякім „злыдням”. Можна таму і пагромаў у нашым краі не бывае”⁴⁹.

Другі выпадак меў месца ў м. Рамігола Ковенскай губерні: згубіўся ў мястэчку 7-гадовы хлопчык з суседняй вёскі. «Знайшліся цёмныя людзі, якія ўпэўнівалі маці, што яе сына зарэзалі жыды. Да пагрому справа не дайшла, таму што хлопчыка адшукалі. Пачалося следства аб 4-х мужыках, якія найбольш актыўна заклікалі да пагрому»⁵⁰.

Непрыемны эпізод, які негатыўна характарызуе адносіны хрысціян да іудзеяў апісаны ў № 17 „Нашай Нівы” за 1908 г. Карэспандэнт з мястэчка Краснае Вілейскага ўезда паведаміў: «У мястэчку хрысціяне такая, што за іх сорамна. Каля школы бралі шлюб маладзья жыды. Наво-

⁴⁶ „Наша Ніва”, 1908, № 5; 1908, № 12.

⁴⁷ „Наша Ніва”, 1908, № 7.

⁴⁸ „Наша Ніва”, 1908, № 15.

⁴⁹ „Наша Ніва”, 1908, № 8.

⁵⁰ „Наша Ніва”, 1908, № 14.

кал сабралосся шмат католікаў і праваслаўных, і пачалі яны здэкавацца з жыдоўскага шлюбу, перашкаджаць шумам чытаць рабіну малітвы. Кожны чалавек паважае сваю веру і хоча, каб яе паважалі іншыя (...). І чаму яны лічаць сябе хрысціянамі?»⁵¹

„Наша Ніва” апісвае і факты паўсядзённага жыцця мястэчак Беларусі, якія аб’ядноўвалі габрэяў і негабрэяў. Гэта, напрыклад, сумесныя высылкі па арганізацыі вучэбных і крэдытных устаноў, каманд пажарнікаў, кааператыўных гандлёвых кропак. Праўда, больш ініцыятыўнымі і актыўнымі ў гэтых сумесных справах былі, як правіла, габрэі. Так, пра арганізацыю пажарнай дружыны ў м. Воўпа паведамлялася, што „справа гэта вельмі добрая і важная; найбольш там жыдоў, і сорам нашым, што нешта не ахвотна бяруцца да гэтага”⁵².

Карэспандэнт з м. Германовічы Дзісенскага ўезда пісаў пра заснаванне габрэямі прыватнай школы, да якой „прылучыліся сяляне з хрысціянаў”. У гэтым жа паведамленні адзначалася, што ў мястэчку жывуць каталікі, стараверы, шмат іўдзеяў. „Гадоў 15 таму знайшліся ў нас і літвіны. Усе беларусы, стараверы, жыды і літвіны жывуць у нас згодне, калі не лічыць пятроўскага кірмашу, на каторым з году ў год ёсць у нас звычай біцца вёска проці вёскі»⁵³.

З Капыля Слуцкага ўезда была інфармацыя пра сумесны сход у мяшчанскай управе мяшчан, габрэяў і татараў, дзе абмяркоўвалася справа будаўніцтва гарадскога вучылішча. „Людзі, што клапацяцца аб прасвецце нашага мястэчка, Раман Малевіч (ён сваімі стараннямі выстукаў і першыя капыльскія вучылішчы, двухкласнае і дзвячоае) і Наха Клейнборт, як мага, угаварвалі цёмных мяшчан на добрую справу (...). У канцы, аднак, угаварылі, і амаль усе мяшчане згадзіліся падпісацца на будоўлю гарадскога вучылішча па 2 руб. 75 кап. з хаты. Татары і жыды і без угаварвання сагласны! Крыўда, што гэтак туга прабіваецца свет у цёмны народ наш. На гарэлку то шмат болей і лягчэй дабудзе грошы кожны капылянін і не шкадуе”⁵⁴.

З м. Чашнікі Лепельскага ўезда: «25 чэрвеня ў валасным праўленні адбыўся грамадскі сход (...). Пастанавілі адкрыць з 15 жніўня ў нашым мястэчку гарадское 4-класнае вучылішча. Дзеля гэтай справы мясцовая жыдоўская грамада асігнавала 300 руб., блізка столькі-ж даюць і хрысціяне»⁵⁵.

А вось хрысціяне м. Малеч Пружанскага ўезда так і не згадзіліся даць

⁵¹ „Наша Ніва”, 1908, № 17.

⁵² „Наша Ніва”, 1910, № 13.

⁵³ „Наша Ніва”, 1909, № 21.

⁵⁴ „Наша Ніва”, 1909, № 16.

⁵⁵ „Наша Ніва”, 1909, № 28-29.

грошы на адкрыццё гарадскога вучылішча. Карэспандэнт з гэтага мястэчка пісаў: „Дрэнна робяць нашы мужыкі. Хай бяруць прыклад з жыдоў, якія на добрыя справы грошай не шкадуюць. Яны клапацяцца пра пошту, будуць шашу да чыгункі, брукуюць вуліцы, робяць добрыя студні „артэзіянскія”. Мужыкі нашыя, праўда, умеюць вазіць спірт ад памешчыка Завадскага да Пружан і пры гэтым добра ўмеюць выцэджаваць спірт з бочак”⁵⁶.

Не на карысьць хрысціян і наступныя параўнанні рысаў і паводзін жыхароў мястэчак рознага веравызнання.

3 м. Даўгінава Вілейскага ўезда: «3 мая праляцеў над нашым мястэчкам чырвоны пятух: згарэла тры хаты, два хлявы і свіран. Баранілі жыды, як мага, а хрысціяне толькі падкпівалі (...). Назаўтра земскі пасаў стражніка збіраць складчыну на пагарэльцаў: меж жыдоў сабралі 40 руб.; хрысціяне ад складчыны адмовіліся”⁵⁷.

3 Гарадзеншчыны М. Арол⁵⁸ піша: „У маім родным мястэчку жыды маюць свой хаўрусны банчок, свой пастаянны тэатр, дзе часта іграюць п’есы са свайго жыцця, — адным словам, жывуць для свайго народу. А нашы інтэлігенты (ёсць многа вучыцелёў) нічым не цікавяцца, акрамя карт і гарэлкі”⁵⁹.

Карэспандэнт з Радашковіч, наракаючы на мяшчан-дэпутатаў гарадской думы, адзначаў: „Найбольш культурнай часткай жыхароў у нас усё ж такі з’яўляюцца жыды, наш гандлёва-прамысловы клас. Яны, каб мелі правы выбірацца ў думу, то горад бы іначай выглядаў, яны хоць разумеюць сваю карысьць. Мяшчане не ў сілах завесці такі парадак, як у горадзе, толькі ўсю гарадскую гаспадарку апусцілі і разарылі”⁶⁰.

Аляксандр Уласаў (рэдактар-выдавец „Нашай Нівы”) у артыкуле „Валасное земства і жыды” пісаў пра значную ролю габрэяў у развіцці гандлю, адукацыі, медыцынскай справы. Аўтар пераконваў, што нельга абмяжоўваць габрэяў у правах на ўдзел у мясцовым самакіраванні: „Нашы беларускія жыды са сваёй большай культурнасцю і практычным розумам былі б надта карыснымі ў валасным земстве. І цяпер, калі ў нас няма ніякага земства, то местачковыя жыды наймаюць доктара, ад ка-

⁵⁶ „Наша Ніва”, 1909, № 28-29.

⁵⁷ „Наша Ніва”, 1909, № 20.

⁵⁸ Арол М. — сапр. Сцяпан Пятэльскі, нарадзіўся каля 1890 г. у мястэчку Гарадок Беластоцкага павета. Беларускі паэт, перакладчык, публіцыст, фалькларыст. У 1909 г. скончыў царкоўнае настаўніцкае вучылішча ў Ялоўцы. Настаўнічаў на Беластоцчыне, Гарадзеншчыне, Ковеншчыне. З 1909 г. друкаваўся ў „Нашай Ніве”. *Беларуская энцыклапедыя*, Мінск 1996, т. 1, с. 501.

⁵⁹ „Наша Ніва”, 1911, № 34.

⁶⁰ „Наша Ніва”, 1910, № 47.

торага карысць не толькі жыдам (...). Цяпер шмат адкрываецца па гарадах і мястэчках гімназій і сярэдніх школ, і ўсё гэта арганізуюць жыды, а там вучацца і хрысціяне. Выходзіць, што жыды ў нас сваёй ахвотай робяць тое, што павінна рабіць земства, гарадскія думы і ўрад. Жыды ў нас першымі пачалі адкрываць і хаўрусныя банчкі. Яшчэ трэба сказаць, што жыды ў грамадскіх арганізацыях ніколі не крадуць і не марнуюць грамадскіх грошай, як гэта ў нас скрозь вядзецца”⁶¹.

Такім чынам, хрысціяне і іудзеі ў штодзённым жыцці мястэчак знаходзіліся ў пастаянным кантакце паміж сабой. Не дзіўна, што габрэі добра засвоілі беларускую мову. Так, Ядвігін Ш. (Антон Лявіцкі) у „Лістах з дарогі” (ч. VI. Трабы — Такарышкі — Даўнары — Бакшты) занатаваў: „надта добра гукаюць па беларуску тутэйшыя даўнейшыя жыды. Здарылася мне сустрэць у адным мейсцы старую жыдоўку, каторая з часоў яе маладосці аглухла. Ня чуючы здаўна новамоднага калецтва ў тутэйшай мове, у памяці яе засталася толькі даўнейшая — чыстая беларуская. Аж міла было слухаць: гутарка яе, як вада плыве; словы зычныя, і мяккія, і плывучыя, і спеўныя. З вялікай ахвотай доўгі час я з гэтай жыдоўкай прасядзеў і слухаў”⁶².

Аб добрым валоданні беларускай мовай габрэямі сведчыць і паведамленне са Свянцianaў, дзе, як піша карэспандэнт „Тутэйшы”, насельніцтва аддае перавагу габрэйскай краме, таму што там гавораць „панашаму”. „А другая хрысціянская хаўрусная крама пад назвай „Польза” (па-нашаму „Карысць”), але нашы беларусы баяцца гэтай „карысці”, бо там сядзяць такія паны, з мужыкоў, што ў паны выйшлі, і здзекуюцца над нашымі людзьмі, высмейваючы іх мову (...). Дык і добра робяць нашы, што не купляюць у гэтай краме”⁶³.

Факт прыхільнасці габрэяў да беларушчыны зафіксаваны ў паведамленні са Смаргоні, змешчаным у № 34 за 1911 г.: „17 і 18 жніўня былі два беларускія прадстаўленні. Вельмі складна ігралі артысты (...). На ўсіх прадстаўленнях было найболей жыдоў, і яны-то так шчыра віталі беларускі тэатр. Як бачым, нашы местачковыя жыды, з каторымі беларусы заўсягды жылі ў добрай згодзе, пачалі разумець іх любоў да ўсяго роднага, і бадай-што ўсялякім „істинным” людзям не надта лёгка будзе сеяць паміж беларусамі нянавісць да жыдоў”⁶⁴.

З другога боку, беларусы ў мястэчках ведалі габрэйскую мову. Гэта ілюструе наступны ўрывак з успамінаў С. Грахоўскага: „на ганку Грышкы сустракае Матрона і без асаблівай злосці лае яго па-габрэйску. Яны

⁶¹ „Наша Ніва”, 1911, № 14.

⁶² „Наша Ніва”, 1910, № 27.

⁶³ „Наша Ніва”, 1911, № 45.

⁶⁴ „Наша Ніва”, 1911, № 34.

часта гавораць і лаюцца на мове Майсея, толькі мацюкі сыплюцца без перакладу”⁶⁵.

Значна менш інфармацыі ў „Нашай Ніве” пра адносіны ў мястэчках паміж прадстаўнікамі розных хрысціянскіх канфесій. Апісаныя мясцовымі карэспандэнтамі факты канфліктаў паміж католікамі і праваслаўнымі сведчаць пра значны ўплыў на міжканфесійныя ўзаемаадносіны палітыкі ўлад. Пакажам гэта на адным прыкладзе, які меў месца ў пачатку 1907 г. у Зэльве. Карэспандэнт пад псеўданімам „Падарожны” апісвае крываваю баталію, якая выйшла ў выніку спрэчкі з-за храма. З даўніх пор стаяў у мястэчку недабудаваны касцёл. У апошнія гады, „як пашла свабода”, многія ўніяты прынялі каталіцкую веру і сталі падаваць прашэнні, каб дазволілі касцёл скончыць, але безвынікова. Праваслаўны святар дабіўся дазволу перарабіць касцёл у царкву. Калі прыехала каля 50 фурманак вазіць каменні, то каталікі „зышліся ў грамаду, ды не давалі вазіць. Тут прыбыў прыстаў з атрадам стражнікаў ды закамандаваў народу разысціся. Стражнікам загадана было адкрыць па народу агонь (...). Забітых адразу лягло 6 чалавек, параненых больш 15, з іх на заўтра 6 чалавек памерла”⁶⁶. У гэтым паведамленні падкрэслівалася, што „да гэтай пары беларусы, каталікі ці праваслаўныя, жылі ў згодзе і адзін на аднаго як зверы не накідваліся. Вось і цяпер праваслаўныя стаялі здалёка ды крывавай гулянкай не зацікаўляліся. Цяжкім каменем лягло гэтае здарэнне на галовы праваслаўнага і каталіцкага народу. Народ не стаў яшчэ зверам”⁶⁷.

Як вядома, шматлікія мястэчкі Беларусі былі прыватнаўласніцкімі. Як жа складаліся адносіны паміж габрэямі і ўладальнікамі мястэчак? Пазіцыя абшарнікаў у пытанні „супрацоўніцтва” з габрэямі не была адназначнай. Аднак большасць абшарнікаў ахвотна карысталіся пасрэдніцкімі паслугамі габрэяў, былі зацікаўлены ў пражыванні габрэяў у сваіх маёнтках. У ананімнай сакрэтнай „Запісцы аб габрэях, якія жывуць у Расеі”, пададзенай у „III аддзяленне канцылярыі Яго Імператарскай Вялікасці” ў 1842 г. гаварылася аб выгадзе для абшарнікаў здаваць у арэнду корчмы, броварныя і піваварныя заводы, млыны, сажалкі і інш. менавіта габрэям: „Помещик получал доход за содержание корчмы и проч. гораздо значительнейший, нежели всякий другой мог дать ему, ибо еврей оборотливее прочих и образ его жизни не требует больших расходов”⁶⁸. Захавалася шмат сведчанняў з XIX ст. аб шырокім выка-

⁶⁵ С. Грахоўскі, *Мястэчка... Мястэчка... Элегія*, „Полымя”, 1992, № 2, с. 167.

⁶⁶ „Наша Ніва”, 1907, № 2.

⁶⁷ Там жа.

⁶⁸ Дзяржаўны архіў Расейскай Федэрацыі (далей: ДАРФ), ф. 109, 1 экспедыцыя, воп. 16, адз. зах. 304, арк. 24 адв.

рыстанні абшарнікамі пасрэдніцкіх паслуг габрэяў. Так, С. Лашкароў адзначаў: „большая часть помещиков не только сделать что-нибудь, но, кажется, и подумать не может без еврея. Еврей у помещика в доме и в делах равный с ним, если не больший его хозяин. Помещик никогда почти дела не решит без своего еврея-поверенного; напротив, поверенный-еврей всегда покончит с вами без своего доверителя”⁶⁹. Адам Кіркор успамінаў: „Я знал одного очень умного помещика, любившего поднимать новые вопросы. Однажды в довольно большом обществе распространился он о евреях — факторах и арендаторах, доказывал, что этот обычай рисует помещиков в самом непривлекательном свете, ибо избличает их лень, отсутствие решимости и полезной деятельности. Много говорил о вреде сваливать все свои дела на еврея и самому ничего не делать». На следующий день А. Киркор навестил этого помещика и обнаружил у него еврея. — Что у вас делает этот еврей? А вчера-то говорили? — Э, батюшка, то была теория, а в практике совсем другое, и я вам скажу откровенно, без этого Мошки я ничего не умею, да и не могу сделать”⁷⁰.

Неадназначнасць адносін месцічковых габрэяў з уладальнікамі мястэчак ілюструюць наступныя два прыклады. Уладальнік м. Чарнаўчыцы Брэсцкага ўезда князь Радзівіл не толькі быў добразычлівы да габрэяў, але „однажды захотел стать евреем: выстроил молитвенный дом, на шабаш к нему стали съезжаться из Бреста ученые евреи, с которыми князь, одетый в еврейскую одежду с крестом св. Губерта молился, качаясь и издавая свойственные евреям звуки”⁷¹. А вось адносіны габрэяў м. Высока-Літоўск Брэсцкага ўезда з яго ўладальнікам князем Сапегам насілі канфліктны характар. Справа даходзіла да судовых працэсаў. Так, у 1840 г. габрэі мястэчка накіравалі міністру фінансаў прашэнне, у якім скардзіліся на ўладальніка, які прысвойвае сабе некаторыя артыкулы каробачнага збору, незаконна павялічвае чынш, вводзіць розныя гандлёвыя зборы і г.д. Сенат адмяніў гэтыя незаконныя зборы, а габрэі прад’явілі Сапегу позов аб выплаце ім сумы ў 46 000 рублёў за пераплату збораў. Сапега са свайго боку прад’явіў габрэям позов на 9835 рублёў за нявыплачаную ў 1837 г. пазыку. Рашэнне сена-та было наступным: спагнаць з уладальніка мястэчка ўсю суму, якая

⁶⁹ С. Л., *Акцизный откуп и еврей-посредники в Минской губернии*, „Труды Императорского Вольного экономического общества”, 1860, ноябрь, с. 279-289.

⁷⁰ А. Киркор, *Народности Литовского Полесья и их жизнь*, [у:] *Живописная Россия: Литовское и Белорусское Полесье*, репринт. воспроизвед. изд. 1882 г., Минск 1994, с. 18.

⁷¹ П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики Российской империи. Гродненская губерния*, ч. 2, Санкт-Петербург 1863, с. 1051.

пераплачана габрэямі з 1840 г., а з габрэяў — 9835 руб. на карысьць Сапегі⁷².

Узаемаадносіны габрэяў і негабрэяў дапамагаюць паўней прадставіць фальклорныя матэрыялы, аналіз якіх можа скласці асобную тэму даследавання. Прыкладзем толькі некаторыя назіранні.

Уяўляе цікавасць фальклорнае стаўленне славян да сваіх этнічных суседзяў — габрэяў. Па назіраннях Вольгі Бяловай, у народнай свядомасці славян габрэі звязаныя з нячыстай сілай (чорны колер валасоў, традыцыйны чорны колер адзежы як прыкметы „сваяцтва” з чортам). Менавіта дзякуючы гэтаму „сваяцтву” габрэі здольныя наводзіць псу-ту і выклікаць непагадзь. Беларусы лічылі, што „калі ўвечары жыды „купюцца” у вялікія натоўпы і доўга робяць свае „прхацкі”, на наступны дзень абавязкова пойдзе дождж (Віцебск, Нікіфароўскі, 1897); „як жыды надта зімой па сяле цягаюцца, то будзе мяцеліца” (Ваўкавыск, Федароўскі, 1897); „калі збіраецца шмат жыдоў ці цыганоў, то назаўтра будзе дождж, калі гэта лета, а калі зіма, то адліга” (Слуцк, Сержпутоўскі, 1930)⁷³.

У вачах славян габрэі выступалі і ў ролі выратавальнікаў ад бедстваў (напрыклад, габрэі мог спыніць пажар). У абрадавай практыцы ўсходніх славян габрэі сустракаецца ў адмыслова значных сітуацыях. Калі сваты дамаўляліся аб вяселлі, добра было пазычыць які-небудзь прадмет у габрэяў і ўзяць яго з сабой на змову — гэта забяспечвала поспех прадпрыемства. Падчас вясельнага абраду нявесце добра было мець пры сабе (схаваць на целе) якую-небудзь рэч, пазычаную ў габрэйкі — гэта забяспечвала шчаслівы і „ўрадлівы” шлюб. Калі першым госцем, прыйшоўшым наведць дзіця, апынуўся габрэй, гэта абяцала шчаслівы лёс нованароджанаму. У крызісныя сітуацыі (засуха, эпідэмія) практыкаваліся магічныя рытуалы з удзелам „чужых”. Падчас засухі жыхары Палесся кідалі ў студні чыгуны, выкрадзеныя ў суседзяў-габрэяў, або аблівалі габрэя вадой. Па паведамленнях з Магілёўскай губерні, у 1889 г. падчас эпідэміі воспы габрэйскія жанчыны ўдзельнічалі ў абрадзе ўзворвання зямлі вакол вёскі разам з беларускімі сялянкамі. У выпадку цяжкай хваробы, п’янства, жаночага бясплоддзя хрысціяне звярталіся да рабіна з просьбай „вымаліць” папраўку⁷⁴. Такім чынам, у вобласці штотдзённасці знаходзіўся комплекс уяўленняў аб „сваіх чужых”, якія здольныя аказаць садзейнічанне і ў побыце, і ў магіі.

Цікава адзначыць, што ва ўяўленнях негабрэйскай часткі насельні-

⁷² РДГА, ф. 1287, воп. 37, адз. зах. 1298, арк. 6-48.

⁷³ О. Белова, *«Другие» и «чужие»: представления об этнических соседях в славянской народной культуре*, с. 72.

⁷⁴ Там жа, с. 80-83.

цтва мястэчак габрэі былі багатымі. Да нашых дзён захаваліся шматлікія местачковыя аповеды аб таемных багаццях габрэяў, схаваных у бяздонных сцяпках габрэйскіх хат, у патаемных пакоях — „сакрэтах”, у замураваных сцянных нішах⁷⁵. А вось сведчанне прадстаўніка габрэйскага насельніцтва мястэчак Э. Коціка, з якога бачна, што ў вачах габрэяў усе хрысціяне ў мястэчку былі багатымі: „Неевреи, жившие в городе вместе с евреями, не были крепостными. Численно они составляли примерно четверть от еврейского населения. Жили они в двух разных частях города в домах с крытыми соломой крышами. Большинство их были католики, православных было, может, несколько десятков. Каждый имел свою землю и дом с гумнами и конюшнями, быками, коровами и птицами — и все были богатыми. Недостатка у них не было ни в чём. Бывали среди них даже отдельные богачи с состоянием до нескольких сотен рублей, посылавшие детей учиться в Бриск (Брэст — *аўт.*). И был некий Ермолович, состояния которого никто не знал. Говорили, что он торгует с чертями и они, черти, приносят ему много денег. Ермоловича все боялись и каждый выражал ему своё почтение из-за его чертей; в Каменце всем, от мала до велика, было известно, что Ермолович торгует с чертями. Люди боялись ходить мимо его дома, как боятся заходить в лес, полный злых зверей”⁷⁶.

Васіль Стома ўзгадвае пра тое, што ў дзяцінстве ён адважваўся выходзіць да рыначнай плошчы, нягледзячы на ўстрашэнні бабулі, што там яго габрэі схопяць «на мацу»⁷⁷. Стэрэатыпізацыю вобраза габрэя адлюстроўваюць і такія фальклорныя матэрыялы, як прымаўкі, анекдоты, песні і інш. Прыклады местачковага фальклору — анекдоты, запісаныя ў м. Хомск Кобрынскага ўезда ў 1910 г.⁷⁸, гумарэска, якую расказала В. Стومه-Сініца яго бабуля ў Лужках⁷⁹ і інш. — ілюструюць такія традыцыйна замацаваныя за вобразам габрэя якасці, як слабасць, баязлівасць, скупасць і хітрасць. З другога боку, пэўны стэрэатып вобраза славяніна праглядаецца ў наступным эпізодзе, апісаным А. Папернай: «в лексиконе р. Лейзерке (меламед у Капылі — *аўт.*) было только одно ругательство: «И-ва-ан!» что означало: «тупица»; хуже было — «И-ва-ан И-ва-нович!» («тупица в квадрате»), но обиднее всего был окрик: «Иван Иванович И-ва-нов-ский!!!» («тупица в превосходной сте-

⁷⁵ О. Белова, *Опыт комплексного исследования в регионе этнокультурных контактов*, с. 61.

⁷⁶ Е. Котик, *Воспоминания*, [у:] www.yandex.ru/Улановская/Котик

⁷⁷ В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 9, с. 182.

⁷⁸ *Материалы по этнографии Гродненской губернии*, вып. 2, под ред. Е. Р. Романова, Вильна 1912, с. 380, 382.

⁷⁹ В. Стома-Сініца, *Маё мястэчка*, „Польмя”, 1998, № 10, с. 260-262.

пени, в кубе»»⁸⁰.

Прыходзіцца канстатаваць, як бачым, наяўнасць шматлікіх забабонаў і стэрэатыпаў у адносінах паміж габрэямі і негабрэямі ў мястэчках Беларусі ў XIX — пачатку XX ст. На жаль, многае захавалася і да цяперашняга часу. Ні адзін чалавек сёння не ў стане самастойна, крытычна і творча рэагаваць на ўсе жыццёвыя сітуацыі. Не ў праве патрабаваць гэтага мы і ад насельніцтва мястэчак той гістарычнай эпохі.

Такім чынам, міжэтнічныя ўзаемаадносіны ў мястэчках Беларусі ў разглядаемы перыяд не былі адназначнымі. Мелі месца праявы ўсіх тыпаў гэтых адносін: дружалюбных, нейтральных, няроўных, непрыязных. Амплітуда іх вагалася паміж поласамі зычлівасці, талерантнасці, супрацоўніцтва, міжкультурнага дыялогу — і ізаляцыянізму, нецярпимасці, падазронасці, адчужэння і нават варожасці. Але ўсё ж да гэтага негатыўнага полюса міжэтнічныя адносіны ў беларускіх мястэчках набліжаліся вельмі рэдка. Дзяржаўны антысемітызм часоў Расейскай імперыі і II Рэчы Паспалітай меў мінімальны ўплыў на беларусаў. У мястэчках гэты ўплыў адчувалася слаба. Узаемаадносіны паміж габрэямі і негабрэямі тут характарызаваліся досыць высокай ступенню талерантнасці. Іх можна выразіць формулай „іншы свой”. Менавіта пачуццё „тутэйшай свойскасці”, „тутэйшасці” засцерагала ад канфліктаў.

Што падзяляла і што аб’ядноўвала габрэяў і негабрэяў у мястэчках? Падзяляла, перш за ўсё, рэлігія — істотная акалічнасць для чалавека традыцыйнай культуры. У нязначнай ступені мела месца эканамічная канкурэнцыя. Слаба, але прысутнічаў фактар канкурэнцыі ў палітычнай сферы. Аб’ядноўвала, галоўным чынам, суседства, паслядоўнасцю якога з’яўляліся сталыя і шматлікія кантакты ў эканамічнай дзейнасці, а таксама ў адміністрацыйна-фіскальнай і культурнай. Нельга не пагадзіцца з Джонам Кліерам, які вызначае „штэтл” як унікальную кантактную эканоміка-культурную зону, якая аб’ядноўвала не толькі габрэяў паміж сабой, але таксама габрэяў і хрысціян⁸¹.

Вывучэнне мястэчак дае ўнікальную магчымасць зазірнуць у своеаблівы местачковы сусвет, адчуць непаўторную атмасферу і каларыт, якія ўзнікаюць на тым цывілізацыйным памежжы, якое ўяўляла сабой кожнае поліэтнічнае і поліканфесійнае мястэчка.

⁸⁰ А. Паперна, *Из Николаевской эпохи*, с. 104-105.

⁸¹ J. D. Klier, *What exactly was a Shtetl?*, [in:] *The shtetl: Image and Reality...*, p. 26.

Streszczenie

Analiza zbadanych źródeł (dokumentalnych i wspomnieniowych) pozwala stwierdzić, że w miasteczkach na Białorusi wzajemne stosunki między przedstawicielami różnych grup narodowościowo-wyznaniowych nie były jednoznaczne i nie dają się one sprowadzić do jednego szablonu. Miały miejsce przejawy wszystkich typów zachowań: przyjaznych, neutralnych, nieprzyjaznych. Ich amplituda wahała się między biegunami życzliwości, tolerancji, współpracy (przede wszystkim gospodarczej), dialogu kultur — i odosobnienia, nietolerancji, nieufności, obcości i nawet wrogości. Należy zauważyć, że w miasteczkach białoruskich stosunki międzyetniczne bardzo rzadko zbliżały się do negatywnego bieguna. Państwowy antysemityzm okresu Imperium Rosyjskiego i II Rzeczypospolitej miał minimalny wpływ na Białorusinów. W miasteczkach ten wpływ był słabo odczuwalny. Tu stosunki między Żydami i przedstawicielami społeczności nieżydowskiej charakteryzowały się wysokim stopniem tolerancji. Stosunek Białorusinów do Żydów można ująć w postać formuły: „inny swój”. Właśnie poczucie „tutejszości”, „tutejszej swojskości” spełniało rolę środka zapobiegającego konfliktom.